

MUHAYYEL HANLARIN GÖLGESİNDE İTİL BULGAR'IN YÜKSELİŞİ

UMUT ÜREN*

Öz: Doğu Avrupa tarihî coğrafyasında varlık gösteren Türk devletleri arasındaki İtil Bulgarları pek çok yönüyle araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Haklarında yapılan çalışmaların önemli bir kısmı Bulgarların İslam dinini kabulü meselesine odaklanmıştır. Türk tarihi açısından da oldukça önemli bir dönüm noktası olan bu hadisenin gerçekleşme biçimi, süreçleri ve inancı benimseyen hanların kimliği gibi noktalar farklı perspektiflerle aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu hususta İtil Bulgar tarihi araştırmalarında özellikle X. asırdan sonra bölgeye ilgisi artan İslam kaynaklarındaki bilgiler sıklıkla kullanılmıştır. Bunun yanında Karadeniz'in kuzeyinde, İtil Bulgar hakimiyet sahası ve hinterlandından elde edilen nüvizmatik veriler ile tespit edilen bir takım erken dönem mezarlıklar gibi arkeolojik bulgular çalışmaları nispeten kolaylaştırmaktadır. İbn Fadlan'ın meşhur seyahati sonrasında daha net bir görüntüye kavuşan İtil Bulgarlarında, özellikle bu seyyahın ziyarette bulunduğu Almuş öncesi dönem nispeten sislerle kaplıdır. Bulgar boylarının X. asrın başlarına kadar yaşadıkları süreçler ve idarecileri noktasında birinci el kaynaklarındaki sınırlı bilgileri tamamlama hususunda geç tarihlerde bölgede kaleme alınan bazı tarih yazım örneklerine müracaat edilmiştir. Haklarında ciddi tenkitlerin bulunduğu ve ağırlıklı olarak XVIII-XIX. yüzyıl üretimi olan bu tarih eserlerinde ve halk muhayyilesinde yer alan birtakım efsaneler, Almuş'a kadar yaşanan süreçle alakalı olarak bazı noktalara temas etmektedirler. Bunların yanında bazı Tatar mollalardan elde edilen risalelerdeki bilgilere dayanarak bir hanlar jeneolojisi hazırlamaya yönelik çalışmaların mevcudiyeti bilinmektedir. Çalışmamızda üzerinde durmak istediğimiz esas mesele; mevcut erken dönem kaynakları, geç tarihli üretimler, efsaneler ve şecere denemeleri üzerinden Almuş öncesi hanlık makamında buldukları iddia edilen kişilerin tarihî gerçekliklerini sorgulamak ve Bulgar yönetim kademesine dair ayrıntıları tespit edebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İtil Bulgarları, İslamiyet, Hanlar Listesi, Bulgar/Tatar Tarihleri.

THE RISE OF THE ITIL BULGARS IN THE SHADOW OF IMAGINARY KHANS

ABSTRACT: Among the Turkic states that existed in the historical geography of Eastern Europe, many aspects of the Itil Bulgarians have been the focus of researchers' attention. A significant part of the studies on Itil Bulgarians has focused on the issue of Bulgarians' conversion to Islam. Studies have attempted to illuminate from different

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, e-mail: umuturen@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6808-1378

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 10.10.2023, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 04.12.2023)

DOI:10.47089/ıuad.1389116

perspectives how this conversion occurred, being a very important turning point in Turkish history, as well as the processes and identities of the Khans who'd adopted the faith. In this regard, the information contained in Islamic sources, whose interest in the region increased after the 10th century in particular, is often used in the research on the history of the Itil Bulgarians. In addition, archaeological findings involving such things as numismatic data and a number of early cemeteries identified in the northern Black Sea region in the area where the Itil Bulgarians ruled and their hinterland have made studies relatively easy. The pre-Almus period, especially the period when Ibn Fadlan visited, is relatively shrouded in fog, with a clearer picture emerging only after Ibn Fadlan's famous journey. In order to supplement the limited information in the first-hand sources on the events and rulers of the Bulgarian tribes up until the beginning of the 10th century, some historiographical examples have been consulted that were written in the region at a later date. These historiographical works, which have been subjected to serious criticism and were mainly produced in the 18th-19th centuries, as well as some legends in the popular imagination, touch upon some of the points related to the processes that had taken place pre-Almus. In addition, efforts are known to have occurred for preparing a genealogy of khans based on the information in the treatises obtained by certain Tatar mullahs. The main issue this article seeks to focus on is the question of the historical authenticity of the alleged Khan of the pre-Almuni Khanate and to determine details regarding the level of Bulgarian administration using the existing early sources, later productions, legends, and genealogical attempts.

Keywords: Itil Bulgarians, Islam, list of khans, Bulgarian history, Tatar history

Giriş

X. asır başlarında Doğu Avrupa coğrafyasında İtil-Kama boyları oldukça hareketli bir yaşantının kavşağı konumunda idi. Bölgedeki yoğun ticaret hayatı kısa bir süre içerisinde İtil-Kama dolaylarını pek çok topluluk açısından cazip bir yer haline getirmiştir. Bahsedilen canlı ticareti tekelinde tutma noktasında ise herhangi bir topluluk tek başına öne çıkmamakta, güçlü Hazar Devleti uzun süren Emevi savaşlarının yorgunluğu ve doğusundaki yeni bozkırlı kavimlerin hareketlerinin tedirginliğiyle bir varoluş sürecinin içerisinde idi. Hazar devletinin güçlü olduğu dönemde ise izlediği barış politikası bölgedeki ticari hayatını sekteye uğratacak türden değildi. Bizans açısından vaktiyle İran meselesi dolayısıyla gündeme gelen doğudaki topraklar, imparatorluk için ehemmiyetini korusa da sınırların oldukça ötesindeki İtil-Kama boylarına bu dönemde çok müdahil olamayacak bir vaziyet hakimdi. Henüz Rusların bir devlet çatısı altında yükselmemesi de zamanla bölgede yıldızı parlayacak Bulgarların lehine bir vaziyet arz ediyordu. Bu şartlar altında İtil boylarına doğru taşınan boyların bir müddet huzurlu bir yaşantıya sahip olduğu argümanına sahibiz. X. asra kadar genellikle Türkistan içlerinden batıya taşınan Türk boylarının alışageldikleri göç güzergahının aksine Azak civarında kısa süreli bir devlet tecrübesi yaşamış bazı Bulgar ordaları, Kubrat adlı önderlerinin ölümünün ardından doğuya çekilerek İtil-Kama boylarında yeni bir sürecin başlatıcısı oldular. Kısa sürede hem kaynakların hem de konuya dair kaleme alınmış araştırma eserlerinin müşterek şekilde bahsettiği üzere bu Bulgar boyları büyük bir devlet çatısı altında toplanmaya başlayarak Türk tarihinde yeni bir sayfayı açmışlardır. Güçlü

ekonomik durum, kültürler arası etkileşim ve bölgedeki politik dengeler; Almuş adlı yöneticiden itibaren, Moğolların batı seferlerine kadar Bulgarların İtil-Kama boylarında güçlü bir varlık tesis etmelerini sağlamıştır. Yalnızca dini tercihleri açısından değil ticaretin tesiri ile kudretli şehirlerin yükseldiği, bunun yanında zirai hayata müsaitlik arz eden yapısıyla da zengin köylere sahip olan İtil Bulgarları, Doğu Avrupa'da varlık gösteren diğer bozkırlı Türk topluluklarından sosyal ve siyasal bakımdan nispeten farklı bir görüntü içerisine kavuşmuştur. Klasik bozkır devlet geleneği ile sentezlenen İslam dininin yönetsel uygulamalarını hayata geçiren İtil Bulgar hanları kuzeyde ilk Orta Çağ Türk İslam Devleti'nin kendine has özellikler ile yükselişini sağlamışlardır. Etnik dinamiklerini yitirmeyen ve çeşitli Türk topluluklarının bağlılığı ve katılımı ile güçlenen İtil Bulgar dünyasını idare eden hanlar hem siyasi bir erk aracı hem de bölgedeki ticaret hayatına dâhiliyeye birlikte kendi adlarına sikkeler bastırmayı ihmal etmemişlerdir. Bahsettiğimiz bu madeni paralar kısmen sislerle örülü devletin kuruluş aşamalarına ve serencamına ışık tutmakta ve bir hanlar kronolojisi oluşturmamıza yardımcı olmaktadır. Çalışmamızda üzerinde durmak istediğimiz temel meselelerden biri olan İtil Bulgarlarında hanlık makamını icra eden yöneticilerin sağlıklı bir şekilde tespitinin yapılabilmesi noktasında bu paraların şahitliğine başvurulması kaçınılmazdır. Lakin eldeki veriler İtil Bulgarlarına ait en erken paraları X. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirmeye müsaade etmektedir. Bu sebeple özellikle Almuş öncesi dönemi mercek altına aldığımız çalışmamızda İtil Bulgar tarihine yönelik bazı tarihî metinlerde yer alan hanlar kronolojisine yönelik denemelere ve bunlarda öne çıkartılan isimlere ağırlık verilmiştir.

İlk Bulgar Beyleri

Kubrat'ın Büyük Bulgar'ı dağıldıktan sonra bazı Bulgar boylarının peyderpey doğu istikametinde hareketleri ve İtil-Kama'nın elverişli durumunu lehlerine çevirdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu aşamaları tahayyül ederken İtil Bulgarlarının bölgeye çaresizlik içinde bir arayıştan ziyade sistematik bir şekilde göç ettiğini ve bölgenin Bulgar nüfusu için yabancı olmadığını değerlendirmek durumundayız¹. Nitekim Kurat da Kama boylarındaki sürecin tesadüf olmadığına işaret ederek, büyük Hun göçleri esnası ve arifesinde Bulgar boylarının bölgede toplandığını bildirmiştir (Kurat, 1992: 183-184). Her ne kadar kaynaklarda isimleri net bir şekilde ifade edilmese de dirayetli yöneticiler etrafında toplanan İtil Bulgarları, bölgedeki güçlü Başkurt, Barsıl, Eskil ve Suvar gibi Türk toplulukları ile işbirliği içerisine girmiş ve bir süre sonra bunları kendi devletlerinin çatısı altında birleştirmeyi başarmıştır. Kubrat'ın tartışmalı ölüm tarihinin ardından Bizanslı müelliflere itibar edecek olursak doğuya hareketi başlatan kimse, onun oğullarından Kotrag olmalı idi. Theophanes'in "Batbayan adlı en büyük oğul

¹ Koç (2021: 87-113), yazılı kaynaklar ve arkeolojik verilere dayanarak Bulgar ve bağlı boyların İtil-Kama dolaylarına göç hareketlerini dört aşamada inceleyerek konuyu açıklığa kavuşturmuştur.

babasının buyruğunu gözettiler ve bugüne kadar ata toprağında kaldılar. Kotrag adlı ondan küçük kardeşi Don Nehri'ni geçti ve ağabeyinin karşı tarafına yerleşti" (Theophanes, 1997: 498) ifadeleri pek çok araştırmacı tarafından Kotrag'a bağlı boyların bir süre sonra kuzeye, İtil-Kama boylarına yönelerek bölgedeki Bulgar devletinin çekirdeğini oluşturduklarını şeklinde yorumlanmıştır (Koç, 2021: 80) Kotrag'a bağlı boyların ikinci hareketlerinin ne zaman olduğu konusunda netlik bulunmasa da VII. yüzyılın sonlarına doğru bu göçü gerçekleştirdikleri ve bu mintikanın hali hazırda Türk nüfusu ile çevrili olduğu düşünülmektedir (İzmaylov, 2012: 218). Ancak bu düşüncenin ötesinde Kotrag'ın faaliyetleri yahut ölüm tarihi gibi konular hakkında hiçbir malumatımız yoktur.

Orta Çağ'ın en canlı coğrafyalarından birine her ne kadar dini içerikli gözükse de her iki taraf için önemli siyasi avantajlar sağlayabilecek bir elçilik ziyareti gerçekleştiren İbn Fadlan'ın gözlemleri İtil Bulgarları konusunda temel başvuru kaynağı olmuştur. İbn Rusteh'den sonra Bulgar yöneticisi Almuş'un adını da ilk ondan duyuyoruz. *Rihle*'sinde Almuş'un öncesine dair, yalnızca bir vesile ile bu kişinin babası, 'Şilki Yıltıvar' ismini zikreden seyyahımız, onun tarihî şahsiyeti hakkında hiçbir ayrıntı vermemiştir. İbn Fadlan'ın İtil ülkesini ziyareti 12 Muharrem 310'u (12 Mayıs 922) bulmuştur. Kaba bir hesapla Kubrat'ın ordasının dağılmasından bu ziyarete kadar üç asra yakın bir dönem geçmiştir. Özellikle derli toplu bir görüntünün olmadığı erken dönemlere dair Bulgar yöneticilerini tespit edebilmek bu suretle son derece güç durmaktadır. Meşhur ziyaretin arifesinde ve sonrasında ise İslamlaşma ile birlikte Almuş'tan itibaren resmî bir devlet varlığı kabul görmüştür. Devletin bir Türk-İslam devleti hüviyetine bürünmesinin öncesinde özellikle Hazar başta olmak üzere bölgedeki diğer topluluklarla ilişkileri şekillendiren yöneticilerin isimleri üzerinde ise pek durulmamıştır. İtil Bulgarlarında bir hanlar kronolojisi oluşturabilmek için en sağlıklı bilgileri sağlayan nüvizmatik verilerin eksikliği bu hususta önemli bir gerektir. Ancak bazı araştırmalarda da ifade edildiği üzere, İtil-Kama boylarına taşınan Bulgarları idare noktasında çeşitli yönetici isimleri üzerinde durmamız mümkündür. Bu hususta batıdaki akraba devlet; Tuna Bulgarlarında ise çok daha net bir görüntü söz konusudur. Özellikle Doğu Roma müelliflerinin eserlerinde Kubrat'ın ordasının dağılmasının ardından Tuna boylarına doğru göç eden Bulgarların hikayesi açık bir biçimde Asparuh çevresinde derlenmiştir (Theophanes, 1997: 498). İtil Bulgarlarında ise Azak'ın kuzeyindeki birliktelikten doğuda yeniden Bulgar çatısı altında bir devletin yükselişine kadar geçen zaman aralığının uzunluğunun yanında dönemin Doğu Roma, İslam ve yerli kaynaklarının dikkat dairesinden uzak oluşları bir belirsizlik ortamını oluşturmuştur.

Bir takım Tatar risalelerine dayanarak hazırlanmış Bulgar Hanları listelerini gündeme getiren çalışmalarda ve tarihi ehemmiyeti sorgulanan bazı Bulgar/Tatar tarihlerinde; Almuş öncesinde beş yöneticinin isimleri öne çıkmaktadır. S. M. Şpilevskiy, 1877 yılında kaleme aldığı eserinde hanlar listesi konusunda en çok tartışılan; S. Martin Fraehn ve K. F. Fuks'un araştırmalarını kullanmıştır. Bu isimlerin üzerinde durduğu listeleri değerlendiren İzmaylov, hazırlanan

şecerelede verilen hakimiyet sürelerine dair bilgiler ve birinci el kaynaklar tarafından doğrulanamayan hanlar silsilesinin tamamıyla hayal ürünü olduğunu bildirmiştir (İzmaylov, 2022: 361). XIX. asrın Tatar uleması arasında dahi fikir ayrılıklara neden olan bu han şecerelelerinde yer alan özellikle isimlerle ilgili kısımların gerçeklikten uzak olduğunu kabul etmekle birlikte bu eserlerdeki kayıtların topyekûn göz ardı edilmesini de işin kolayına kaçmak olarak yorumluyoruz. Zaman zaman çalışma içerisinde de değineceğimiz üzere Bulgar tarihine dair oldukça önemli ayrıntılar bu tür metinlerde karşımıza çıkabilmektedir. Bazı eleştirel yaklaşımlara rağmen İtil Bulgarları için bir hanlar kronolojisi hazırlama denemelerinden bir çırpıda vazgeçilmediğini de söyleyebiliriz. *Tevârîh-i Bulgarîye* gibi eserler, farklı Tatar mollalardan sağlanan risaleler ve XIX. asrın Tatar tarihçilerinin aktardıkları 1990'lardan sonra yeniden gündeme getirilen Bulgar Hanları listelerine ilham vermeyi sürdürmüşlerdir. Özellikle daha sonraları nümizmatik verilerin dahil olmasına rağmen hazırlanan tablolarda tam bir ortaklığın olmaması da dikkat çekicidir.

Orta Çağ Arap kaynaklarında karşılaştığımız Almuş'un devri öncesinde "han" olarak değerlendirilen bu yöneticilerin adları kronolojik sırası ile; Tuki, Aydar, Hanzal, Zübeyr ve Muhammed Emin'dir (Muhamadeev, 2019: 65-66). Özellikle Almuş sonrası dönem daha net bir görüntü içerisinde olmakla birlikte İbn Fadlan'ın ziyaret ettiği ve onun gelişinin ardından Abdullah b. Cafer adını alan bu kişinin evvelindeki Bulgar yöneticilerinin kimlikleri tartışmalara neden olmuştur. Çalışmamızda tarihî kimlikleri sorgulanan ilk Bulgar yöneticilerine dair bilgileri mukayese ederek, menkıbevi yahut Bulgar tahtındaki gerçek rollerini sorgulayacağız.

İtil Bulgar Devleti'nin bağımsız siyasi varlığından artık söz edemeyeceğimiz bir döneme gelindiğinde bölgede kurulan Türk-Tatar hanlıklarında İslamiyet'in köklü bir şekilde yerleştiği bilinmektedir. Bu hanlıkların Rusların müdahalesiyle yıkılmasından sonra Bulgar/Tatar tarihini diriltme çabalarıyla bazı Tatar alimler özellikle halk muhayyilesindeki birtakım rivayetlere de başvurarak, Bulgar hanlarının şecerelelerine dair bazı jeneolojik tablolar oluşturmuşlardır. Şecere tutma geleneği özellikle Moğol devrinin hatıraları arasında görülebilir ve erken dönem örnekleri de bilinmektedir. Bu denemelerde kadim bir geçmiş inşa edilirken, İslamlaşma serüveninin de çok erken başladığına yönelik düşünceler farklı anlatıların önünü açmıştır. Almuş öncesi döneme dair yukarıda sunmuş olduğumuz han isimlerden bazıları bu şecerelelerde karşımıza çıkmaktadır. Farklı han bilgilerinin doldurulduğu bu metinlerde bazı isimler üzerindeki uzlaşma ise dikkat çekicidir. Özellikle İtil Bulgarlarının ikinci hanı olarak gösterilen Aydar'ın çevresinde hem bu risaleler hem de Tatar halk efsanelerinde bir yoğunlaşma söz konusudur.

Bulgar hanları listelerinde menkıbevî kişilikleri haiz olan söz konusu isimlere dair kayıtları farklı başlıklar altında incelemenin daha anlaşılır olacağı kanaatindeyiz.

Kurucu Ata: Tuki

Mevcut çalışmalarda Bulgar idaresinde gösterilen ilk isim olan Tuki, Fraehn'in başvurduğu bir risaleye göre hicretin dokuzuncu yılında yani 630'da hayatını kaybetmiştir (Şpilevskiy, 1877: 38). Bulgar tarihi araştırmalarında özellikle hanlar kronolojisi noktasında tarihçilikte sıklıkla müracaat edilen ve "Bulgar Hanları Listesi"² adıyla literatürde yer bulan bir yazmada Büyük Bulgar olarak tesmiye ettiğimiz ilk devletin başında açık bir şekilde Kubrat kaydı ile karşılaşmaktayız. Han isimleri ve hakimiyet sürelerine dair kısa ifadelerin yer aldığı bu listeye göre Kubrat 60 yıl iktidarda kalmıştır. Ölümünün ardından ise ilk Bulgar Devleti dağılma sürecini yaşamıştır. Kubrat'ın ölüm tarihine dair fikir yürütmelerinde onun 665 civarında hayatını kaybettiği önerilmiştir. Bununla birlikte arkeolojik verilere dayanarak bu tarihin 642 yılına çekilebileceği yönünde de iddialar da mevcuttur (Róna-Tas, 2002, s. 625). Bu bilgiyle birlikte değerlendirildiğinde İtil Bulgar yöneticisi olduğu ifade edilen Tuki'nin dönemi ve kimliği daha karışık bir mahiyet kazanmaktadır. İtil Bulgarlarının kurucu atası Tuki, henüz Kubrat'ın Büyük Bulgar Devleti dağılmadan iktidarda gösterilmektedir. Hakkında yalnızca isim bilgisine sahip olduğumuz Tuki'nin ölüm yılı olarak 873 civarını işaret eden *Cengizname*'deki kayıt bu anlamda daha makul bir tarih önermektedir (Muhamadeev: 2019: 65). Tarihi gerçekliğine ve içeriğine şüpheyle yaklaşılan *Cafer Tarihi*'nde, daha başka kaynaklarda teyit edemediğimiz Reyhan Bulgarî adında bir 12. yüzyıl şairinden bahsedilirken "Kıpçak Tarlasının Çiçekleri" adındaki bir şiiri nakledilmiştir (İman Bahşi, 1997: 103-106). Buradaki ayrıntı oldukça enteresan nitekim alıntı yapılan Reyhan Bulgarî şiirde, diğer geç tarihli metinlerde İtil Bulgar'ın ilk hanı olarak gösterilen Tuki'nin nasıl Attila adını aldığı konusunu işlemiştir. Buna göre Aybat ailesine mensup olan Tuki, at yılında dünyaya gelmiş ve iyi bir avcı olduktan sonra Attila adını almıştır (İman Bahşi, 1997: 104). Cafer tarihi üzerindeki güçlü tenkitlere rağmen metni derleyen Hun tarihine ve kaynaklarına vakıf olduğu rahatlıkla söylenebilir. Jordanes gibi kaynaklarda Hunların Azak'ı geçme hadisesine dair aktarılan efsanenin, sözde 12. yüzyıl şairinin dizelerinde ustaca işlendiği görülmektedir. Buna ilaveten Nikephoros gibi müelliflerin eserinde rastladığımız ve Kubrat'ın dayısı olarak gösterilen Organa gibi Bulgar yönetici isimleri de Cafer Tarihi'nde gözden kaçırılmamıştır³. Burada altını çizmek istediğimiz esas mesele tipki "Bulgar Hanlar Listesi"nde olduğu gibi İtil Bulgarlarının da kurucu atası

² Orta Çağ Grekçesi ile kaleme alınmış bu eser daha sonra eski Slavca'ya tercüme edilmiştir. Eserde yer alan han dönemlerinin 765 yılında bitişi dolayısıyla bu tarihlerde yazıldığı tahmin edilen listenin kimin tarafından yazıldığı da bilinmemektedir. 13 han adının kayıtlı olduğu Hakanlar Listesinde sırasıyla; Avitokhol, İrnik, Gostun, Kurt, Vezmer, Esperikh, Tervel, Tvirem, Sevar, Kormisos, Vinah, Teleç, Umor isimleri kayıtlıdır (Ahmetbeyoğlu, 1994: 1-8).

³ Hun ve Ogur boylarına ait bilgilerde eserdeki vukufiyet gerçekten dikkate şayandır. Bulgarlığın oluşumunda önemli dinamikler olarak kabul gören Utrigur ve Kutrigur boyları hakkında naklettiği makul bilgiler Karatay tarafından da dile getirilmiştir (Karatay, 2003: 25-26).

olarak Attila'yı öne çıkarma çabalarıdır. Bu noktada Bulgar/Tatar tarihlerinin bir kısmında ismi geçen Tuki, Attila ile birleştirilmiştir.

19. asrın hemen başlarında (1805 civarı) Tacuddîn Yalçıgül tarafından kaleme alınan *Tevarih-i Bulgariye* başlığını taşıyan bir başka eser kurucu ata olarak gösterilen Tuki'ye dair farklı bir rivayeti sunmaktadır. Muhteva itibariyle şecere türünde kaleme alınmış bu metinde Hz. Adem'den itibaren 84 atanın ismine yer verilmiştir. Bulgar hanlarının hikayesi; Çin topraklarından babası Bezdan'ın öldürülmesi üzerine ayrılmak zorunda kalan Tuki ile başlatılmıştır (Bulgakov, 2016: 175). Müellif, Bulgar'a gelerek, bölgede idare kuran Tuki'nin "han" unvanını aldığını ve bu geleneğin takipçileri tarafından sürdürüldüğünü kaydetmiştir. Eserde, aşağıda ayrıntılarını göreceğimiz sahabelerle ilgili menkıbelerin merkezinde olan Aydar Han'ın babası olarak da bu kimse gösterilmiştir. Tacuddîn, eseri içerisinde yararlandığı kaynakları belirtmişse de bunların pek çoğu hatalarla dolu bulunmuş ve ciddi bir tenkide tabi tutulmuştur (Usmanov, 1972: 158-166).

Bulgar dünyası söz konusu olduğunda en sağlıklı bilgileri edindiğimiz Orta Çağ Müslüman müelliflerinin eserlerinde Almuş öncesinde yöneticilik noktasında herhangi bir özel isme dair kayıt yer almazken birkaç eserde İtil Bulgar unvanlarının zikredilmesi önemlidir. Bu hususta ayrıntılarına dikkat edilmesi gereken unvanlardan biri 'ilteber'dir. Fahrutdinov, bu unvanla alakalı oldukça önemli bir noktaya değinerek, Türk Kağanlığı'na ait yazıtlarda karşılaştığımız "ilteber" in, aynı zamanda Kuzey Kafkasya sahasında da bilinip kullanıldığını hatırlatmıştır (Fahrutdinov, 1979: 77). Alban Tarihi adlı kaynakta Hazar bağılılığında bir Hun beyinin unvanı "ilteber" olarak gösterilmiştir (Kalankatlı Moses, 2006: 244-254). Artamanov'un vasal prensler için kullanıldığını düşündüğü bu unvan, İbn Fadlan'ın eserinde, zayıf bağlarla da olsa Hazar çatısı altındaki Bulgar yöneticisi için kullanılmıştır. Seyyahın melik ve ilteber unvanlarını bir arada ve hatta aynı paragrafta kullanmasına ayrıca dikkat etmek gerekmektedir. Almuş, İbn Fadlan'ın eserinde Arapça 'melik' olarak nitelendirilirken, babası için 'ilteber' kullanımı tercih edilmiştir. Daha sonraları Bulgar/Tatar alimleri tarafından kaleme alınan eserlerde İtil Bulgar yöneticileri için daha ziyade 'han' unvanı öne çıkarılmıştır. Bu unvanın kullanımı esas itibariyle bölgede İtil Bulgar sonrası dönemde, Altınorda ile birlikte gözükmeye başlamıştır. Nümizmatik veriler ise bu hususta İtil Bulgar yöneticilerinin daha ziyade "emir" unvanını kullanmayı yeğlediklerini gösterirken bazı paraların üzerinde "ilteber" lafzı da muhafaza edilmiştir (Kovalev, 2016: 201).

İlk Müslüman Yönetici: Aydar

Bulgarlar arasında İslamiyet'in, Bağdat elçilik heyeti öncesinde yayılmış olduğuna dair pek çok Orta Çağ kaynağı şahit olarak gösterilebilir. İbn Rusteh, doğrudan Almuş adını vererek bu yöneticinin İslam dinine mensup olduğunu bildirirken, İbn Fadlan'ın *Rihle*'sinde elçilik esnasında birtakım İslam pratiklerini bilen ve uygulamakta olan bir han profili çizilmektedir. Elimizdeki veriler

İslamiyet'in, esasen Bulgarlar arasında uzun süredir bilindiğine ve toplum tarafından da önemli ölçüde benimsenmiş olduğuna yöneliktir. İtil Bulgar coğrafyasında bulunan Samani menşeli paralar ve İslamî gömü geleneklerine rastlanan mezarlıklar VIII. yüzyıldan itibaren bölgedeki İslamlaşmaya delalet eder. İslamiyet'in İtil boylarında yayılması hususunda aslan payı, doğudaki merkezlerle ve özellikle Harezmi ile gerçekleştirilen ticari faaliyetlere verilir. Müslüman tüccarların IX. asrın ilk yarısında itibaren bölge ticaretinde aktif oldukları düşünülmektedir (Akıncı, 2020: 1137). Düzenli ticaret hayatı Orta Çağ İslam kaynaklarındaki anlatılara da yansımıştır. Özellikle Arap seyyah ve coğrafyacılarının ilgisine mazhar olan İtil-Kama boylarına dair veriler artarak; eserlerde Bulgar kentlerinde bulunan camii ve medreselere dair bilgilere sıklıkla yer verilmiştir. Hülasa kaynakların şahitliği ile erken tarihlerden beri Bulgarlar arasında bilinen ve yayılan İslam dininin bölge serüveni geç tarihli metinlerde bazı Bulgar yöneticileri etrafında yeniden kurgulanmış ve bahsettiğimiz cami ve medreselerin hikayesi menkıbelerle süslenmiştir. Bu hususta Bulgar yöneticileri arasında Müslümanlığı benimseyen ilk han olarak Aydar'ın ismi öne çıkmıştır.

İtil Bulgarlarında İslamiyet'i kabul eden ilk han olarak; bazı Tatar risaleleri, geç tarihli eserler ve halk hikayelerinde karşılaştığımız Aydar Han'a dair bilgilere ulaştığımız müelliflerden biri Hüsameddin b. Şerafeddin el-Bulgarî'dir. *Tevârih-i Bulgarîye*⁴ yazarının vermiş olduğu bilgiler Tatar alim Şehabeddin Mercanî tarafından sıkı bir tenkide tabi tutularak, "yalanlarla dolu" şeklinde tanımlanmıştır (Mercanî, 2008: 88). Hüsameddin b. Şerafeddin'in eseri ile aynı başlığı taşıyan bir tarih kitabı kaleme alan Hüseyin Amirhan da (Kazan, 1883), mevzubahis eserdeki sahabe ayrıntılarının teyit edilemediğini ve Kâtip Çelebi'nin eserinde de nakledildiği üzere Bulgarların Abbasi halifesine yolladıkları bir mektuptan sonra İslam dinini kabul ettiklerini söylemektedir (Amirhan, 2010: 31, 40, 57). *Tevârih-i Bulgarîye*'ye dair Köprülü, "tarihi bir kıymeti olmaktan ziyade menkıbevi bir mahiyeti haizdir" kaydını düşmüştür (Köprülü, 1976: 44). Bulgar kentine yakın bir yerde XVI. yüzyılda kaleme alındığı düşünülen eserin yazım tarihine dair de bazı itirazlar gelerek daha geç tarihli bir üretim olduğu düşünülmüştür⁵. Hüsameddin b. Şerafeddin, eserini giriş babında kısa bir yazı, ardından 2 ana bölüm ve hatime kısmı olarak şekillendirmiştir. İki ana bölümün ilkini 11 fasıl olarak kurgulayarak; birinci fasılda: zaman ve hesaplamalar, ikinci fasıl: haftanın günleri, mübarek gün ve geceler, üçüncü fasıl: ay isimleri ile kökenleri, dördüncü fasıl: yedi gezegen, beşinci fasıl: denizlerin tasviri, altıncı fasıl: yeryüzünün

⁴ Eserin tam adı; *Risale-i Tevârih-i Bulgarîye ve Zikri Mevlana Hazreti Aksak Timur ve Harab-ı Şehr-i Bulgar* şeklindedir.

⁵ Köprülü, Ahmed Yesevî'nin Kıpçak'taki halifelerine dair ifadelerinde eserin yazım yılı olarak H. 992- M. 1584-88 yıllarına (Köprülü, 1976: 44), Şpilevskiy ise H. 958- M. 1551 yılına işaret etmiştir (Şpilevskiy, 1877: 25). Petersburg'daki iki nüshada 1300-1301 gibi bir tarihleme mevcutsa da Usmanov bu tarihlerin, istinsah eden kimselere tarafından yanlış yazıldığını ifade etmektedir. 1925'lerde Ali Rahim gibi bazı Tatar aydınlar eserin yazım yılı olarak XVIII. yüzyılı öne çıkarmışlardır. Kemper ise özellikle 'hatime' kısmındaki ayrıntılar üzerinden 1812'den sonraki bir tarihe işaret etmiştir (Allen, 1998: 53-57).

özellikleri, yedinci fasıl: gökyüzünün yedi katmanı, sekizinci fasıl: yedi iklimin tasviri, dokuzuncu fasıl: nehirler ve İtil bölgesindeki büyük ırmaklar, onuncu fasıl: dağların tasviri ve on birinci fasıl: mucizevi pınarlardan bahsetmektedir. Eserin Bulgarlar hakkında verdiği asıl malumat ikinci ana kısımda yer almaktadır. 6 alt fasıla ayrılan bu kısımda; sahabelerin Bulgar'a gelerek İslam dinini yaymaları, ikinci fasılda: Bulgar yurdundan sahabelerin yolundan gidenler ve mezarları, üçüncü fasılda: İtil bölgesinden sahabelere katılanlara dair isimler, dördüncü fasılda: sahabelerin izinden giden ünlü Bulgar alimler, beşinci fasılda: kadın Müslümanlar, altıncı fasılda da: mübarek zatların İtil-Ural'daki kabirleri anlatılmaktadır (Allen, 1998: 48-50). Timur'un Nadir Şah, Osmanlı, Rus ve Bulgar seferleri ise hatime kısmındadır. Özellikle eser içerisinde Bulgarlara ayrılan ikinci kısımda İslamî anlatı oldukça yoğundur, eseri değerlendiren Usmanov, ilgili kısımları görkemli bir Bulgar tarihinden ziyade bir 'mezarlıklar tarihi' olarak nitelendirmiştir (Usmanov, 1972: 155).

Tevârîh-i Bulgarîye'ye göre Tuki'nin oğlu Aydar Han'ın hanlık makamına oturması, Hicretin 9. senesinde (630-31), Ramazan ayının dokuzuncu gününde gerçekleşmiştir. Bu kimsenin İslam dinini kabulüne ilişkin eserde; Hz. Peygamberin Abdurrahman b. Zübeyr, Talha b. Osman ve Zübeyr b. Cede adlı üç sahabelerini Bulgar'a gönderdiğine ilişkin bir rivayete yer verilmiştir. Eserdeki bilgilerin doğruluğu noktasına şüpheyle yaklaşan Mercanî, başka bir alıntıda sahabelerden birinin adının Hanzal b. Rebi olarak geçmesine işaret ederek anlatıdaki tutarsızlığa işaret etmiş ayrıca Hz. Peygamberin sahabeleri arasında eserde zikredilen isimlerin hiçbirinin yer almadığını savunmuştur (Mercanî, 2008: 85-86).

Tevârîh-i Bulgarîye'deki rivayete dönecek olursak; Bulgar hanı olarak gösterilen Aydar'ın Tuybike adında hasta bir kızı vardı ve bu kimsenin iyileştirilmesi işini sahabeler üstlenmişti. Han, bu hadiseden sonra İslam'ı kabul etmiş, hicretin 12. yılında (633-634) sahabeler Bulgar halkını da Müslüman yapmışlardı. Üç yıl boyunca İslam dininin gereklerini halka öğreten ve mescitler inşa eden bu sahabelerden ikisi Medine'ye dönerken Zübeyr b. Cede Bulgar'da kalarak hanın kızı Tuybike ile evlenmiştir (Şpilevskiy, 1877: 26). Mercanî, bu tarih kaynağı merkezli aktarımında Bulgar yurdunda kalan sahabe olarak Hanzal b. Rebî'nin adından bahsederek, onun Tuybike ile evlenip Türk dilini çok iyi bir şekilde öğrendiğini ve Bulgar memleketinde öldüğünü bildirmektedir (Mercanî, 2008: 87). Tacuddîn Yalçıgül'un tartışmalı eserinde Hüsameddin b. Şerafeddin'in aktardığı hikâye aynı şekilde yer bulmaktadır. Burada da Bulgar yurdunda kalarak, hanın Tuybike adlı kızı ile evlenen kişi Hanzal b. Rebî olarak gösterilmiştir (Bulgakov, 2016: 178). Verdiği kaynak isimlerinin tutarsızlığı dışında şeceresinde sık sık efsanelere müracaat eden Tacuddîn, mevcut sahabe menkıbesine Türkler arasında iyi bilinen bir destan motifini de dahil etmeyi ihmal etmemiştir. Tuybike ile evlenen Hanzal'ın uzun bir müddet Bulgar'da yaşamasının ardından Hz. Peygamber'e duyduğu özlemlerle Medine'ye döndüğü, orada üç ay kaldıktan sonra tekrar Bulgarlar arasına geri dönmek istediği

anlatılmaktadır. Metinde, geri dönüş yolunu hatırlayamayan Hanzal'ın, Hz. Peygamber'in ona rehber kıldığı bir kurt sayesinde Bulgar memleketine dönüş hikayesi aktarılmıştır (Bulgakov, 2016: 178). Bu efsane ayrıca Başkurt adının izahı için de kullanılmıştır. Vermiş olduğu tarihler, şahıs kadrosu, efsanevî bilgiler; metnin sıhhati ve güvenilirliğinin olmadığını yönündeki teklifleri haklı çıkarır niteliktedir.

İtil Bulgar Hanları listesine dair müracaat ettiğimiz Fraehn, 1817 yılındaki bir çalışmasında Tatar bir molladan edindiği Ferhengname adlı eserdeki bilgileri kullanmıştır. Berezin'in de incelemiş olduğu bu nüshada yer alan bilgiler Tevârih-i Bulgarîye ile neredeyse aynı olmakla birlikte yalnızca zikredilen sahabe isimlerinde farklılıklar bulunmaktadır (Şpilevskiy, 1877: 31). Aynı şekilde Fuks da Molla Seyfullah Gazi adlı bir kimseden edindiği Tatarca el yazması aracılığıyla Bulgar'ın İslam'ı kabulüne ilişkin bir anlatıyı kendi çalışmasında kullanmıştır ve buradaki bilgiler de Ferhengname'nin içeriği ile birebir aynıdır (Şpilevskiy, 1877: 31). Tacuddin Yalçigul'un eserinde kaynakları arasında zikrettiği ve et-Tusi'ye atfettiği bir Tevârih-i Farhang vardır. Tarihi kişiliği gerçek olsa da et-Tusi'nin bu isimde bir eseri bilinmemektedir.

Nevostruev tarafından gündeme getirilen ve 1584 yılına ait olduğu düşünülen ve literatürde Yelabuga yazması olarak da bilinen bir diğer risalede de Aydar'ın İslam'ı kabulüne ilişkin hadiseler aktarılmaktadır. Tevârih-i Bulgarîye ve Ferhengname'deki bilgileri tekrarlayan bu yazmadaki farklılıklar dikkat çekicidir. Bulgar hanı Aydar için Yelabuga'daki han olarak söz edilirken, metne II. Mehmed'in dahil edilmesi anakronik bir anlatı oluşturmaktadır (Nevostruev, 1871: 578).

Aydar Han'a dair ifadelerine yer verecek olduğumuz son eser, orijinalliği konusunda haklı tartışmaların gerçekleştirildiği, Bahşi İman adlı bir kimse tarafından 1680 yılında yazıldığı söylenen Cafer Tarihi'dir⁶. Bu eser hakkında ciddi tenkitler yapılmış olmasına rağmen Koç'un da ifade ettiği üzere "İtil Bulgarlarının tarihi konusunda yeterli orijinal kaynağa sahip olmayışımız bu eseri ilgi çekici kılmaktadır" (Koç, 2014: 368). Tatar kimliğinin oluşumunda esas rolü İtil Bulgarlarına veren eserde Bulgarların kökeni konusu da işlenmiştir. Müstakil beylerin idaresinde feodal bir görüntüye sahip olarak gösterilen mitik İdel Hanlığı, Hun dönemi, Büyük Bulgar, Kara Bulgar ve Volga Bulgarları şeklinde bir serencamı aktaran bu eserde bir kısmının tarihi kimliklerini tespit etmenin mümkün olmadığı bir hanlar seçerisine ulaşırız⁷. Bu esere göre Aydar Han, Kara

⁶ 1980'lerde Kazan'da faaliyete geçen ve Ferhat Nurutdinov'un başkanlığını yürüttüğü "Bulgar-el Cedid" derneğinin faaliyetleri kapsamında çıkartılan "Bulgar İli" adlı gazetede Cafer Tarihi ile birlikte Barac Destanı ve Şan Kızı Destanı gibi tartışmalı eserler de yayınlanmıştır (Bayram, 2009: 80). Zikredilen eserlere dair değerlendirmeler için bk. Bayram, 2009: 75-94.

⁷ Cafer Tarihi'nin anlatımına göre Bulgar Hanlarını şu şekilde sıralamak mümkündür; (İdel Hanlığı) Burtas, Timer, (Hun dönemi) Er-taş, Agarca-Dulo, Kama Batır, Balamber, Attila, Bel-Kermek, Bulyak, As-Terek, Cambek, (Büyük Bulgar) Tamyar Tarhan, Alvar, Organa, Kubrat, Batbayan, (Kara Bulgar) Aydar (815-855), Şilkî (855-882), Bat Ugır Mümin (882-895), Almış

Bulgar'ın başındaki isim olarak gösterilerek, Hazar ülkesindeki Müslümanların kendisine sığındığı kişi olarak tanımlanır. Yukarıda vermiş olduğumuz eserlerden farklı bir biçimde onun İslamiyet'i benimseyişine dair herhangi bir rivayete yer vermeyen Cafer Tarihi'nde, onun 820 civarında bir kısım Bulgarla birlikte yeni inancı benimsediği yazılmıştır (İman Bahşi, 1994: 20). Esere göre Aydar'ın bu teşebbüsünün bedeli Hazar hakanının bir seferle cevap vermesi idi. Cafer Tarihi, Aydar'ın hakimiyet dönemi olarak 815-855 yıllarını verir. Söz konusu eserin Bulgar tarihi noktasında birtakım kaynakları usta bir biçimde kullandığını görüyoruz. Özellikle Rus yıllıklarındaki bilgiler ve çeşitli Orta Çağ müelliflerinin verilerinden büyük ölçüde faydalandığı açıktır. Bu hususta yukarıda sözünü ettiğimiz Tatar risalelerine mukayese ile de daha ayrıntılı bir tarih anlatısı sunmaktadır. Aydar'ın iktidar dönemine dair vermiş olduğu tarih bilgisi daha makul dursa da icraatlarına dair Peçeneklerle iş birliği yaptıkları iddiası ve Aydar'ın bir Peçenek hatunu ile evlendiğini belirtmesi temkinle yaklaşılması gereken bilgiler arasındadır (İman Bahşi, 1994: 20). Peçeneklerin İtil'in batısına geçtikleri tarih Hazar-Uz saldırıları neticesinde 860'lardan sonraki tarihlerde gerçekleşmiştir.

Hanzal, Zübeyir ve Muhammed Emin Han

Almuş öncesi dönemde İtil Bulgar hanları arasında bazı listelerde karşılaştığımız en tartışmalı isimler olarak Hanzal, Zübeyir ve Muhammed Emin'i görebiliriz. Yukarıda sunmuş olduğumuz Tevârih-i Bulgarîye'de (Hüsameddin b. Şerafeddin), Aydar'ın kızı ile evlenen ve yirmi beş yıl Bulgar ülkesinde yaşayan kimsenin Zübeyir olduğu yazılmıştır (Mercanî, 2008: 87). Bunun yanında bazı çalışmalarda Aydar'ın oğlu ve dördüncü han olarak ifade edilen Zübeyir isminde birine rastlansa da (Muhamadeev: 2019: 66) bu kişiye dair herhangi bir ayrıntıya vakıf değiliz. Mercanî, Aydarla ilgili Tevârih-i Bulgarîye'deki bilgilere ihtilafta bulunarak sahabelerle ilgili anlatının gerçek olmadığını ifade etse de Şılkî'den (Şılkî) önceki han olarak Zübeyir Han adında birini zikretmektedir. 779 yılında bu hanın İtil'den hareketle pek çok halkı etrafında topladığını ve donmuş olan Tuna Nehri'ni geçerek Konstantiniye'ye otuz kilometre kala durduğunu nakletmektedir (Mercanî, 2008: 94). Bu sefer esnasında İmparator Justinian'ın korkuya kapılarak bütün ganimetini surların altına sakladığı ve başkentin ele geçirilmesinden kurtulduğu ifade edilmiştir (Mercanî, 2008: 105). Yine ona göre bu hadise hanın İslam dinine mensubiyetinden sonradır (Mercanî, 2008: 114). Kaynakları daha yetkin bir şekilde kullanmasına rağmen Mercanî'nin eserinde Tevârih-i Bulgarîye'deki isimlerin muhafazası ilginçtir (İzmaylov, 2022: 363). Bunun

---

(895-925), Gazan Hasan (925-930), Mikail Yalkau (931-944), Muhammed (Ahmed) (944-976), Talib Mümin (976-981), Muhammed Timar Bacanak (981-1004), Mesud (1004-1006), İbrahim Han (1006-1025), Aşraf Baluk (1025), Azgar (1025-1028), Aşraf Baluk (1028-1061), Azgar (1061), Ahad Musa (1061-1076), Adem (1076-1118), Şamgun (1118-1135), Anbal (1135-1164), Otyak (1164-1178), Abdullah Çelbir (1178-1225), Mir-Gazi (1225-1229), Celaleddin Altınbek (1229), Gazi Barac (1229-1230), Celaleddin Altınbek (1230-1236), Gazi Barac (1236-1242).

yanında İslamiyet'in Bulgar yönetici tabakası tarafından kabulünü de VIII. asrın ikinci yarısına tarihlemiştir.

Bulgar hanlarını zikreden Tatar yazmalarında Tuki'nin oğlu Aydar'dan sonra hanlık eden kişinin Hanzal olduğuna yönelik kayıtlar da mevcuttur. K. Fuks 1836 tarihli, eşinin imzasını taşıyan çalışmanın önsözünde, Bulgar hanları kronolojisi meselesine değinerek; Tatarca bir el yazmasından Aydar'ın 56 yıllık bir hâkimiyet dönemi olduğunu ve ardından elçilik heyetinde yer alan, hanın iyileştirilen kızı ile evlenen Hanzal'ın bu makamı elde ettiğini aktarır (Fuks, 1836: XXVIII). Daha muteber haberleri edindiğimiz Orta Çağ İslam müelliflerinin eserlerinin hiçbirinde bu isimlere rastlamadığımızı tekrarlamalıyız. Özellikle geç tarihli Tatar yazmalarında üçüncü han olarak gösterilen Hanzal aynı zamanda İtil Bulgar tahtına dışarıdan gelmiş bir isimdir ve sahabelerden biri olarak öne çıkarılır. Bazı Orta Çağ kaynaklarındaki İtil Bulgarlarının İslamiyet'i X. asrın ilk yarısından daha erken bir tarihte kabul ettiklerine yönelik anlatıların Hanzal menkıbesine alt yapı oluşturduğu görülmektedir. Burada Gırnatî'nin seyahatnamesinde vermiş olduğu "şifacı" bilgileri, Hanzal'ın kimliğinde birleştirilmiştir. Bunun neticesinde Hanzal'ın Bulgar idarecisi olması Tatar halk hafızasında efsanevî unsurlarla örülerek çeşitli varyantlarla karşımıza çıkmıştır. "Aydarhan hem sehabeler/ Aydar Han ve Sahabeler" olarak bilinen Tatar halk efsanesi bunlardan biridir⁸. Han adı zikredilmeden Bulgar ülkesine gelen sahabelere dair bir diğer efsane de "Söleyman Huca/Süleyman Hoca" namıyla bilinen anlatıdır⁹ (Zakirova, 2000: 14).

Hanzal'ın menkıbevi kimliği, çeşitli Tatar yazmalarından faydalanarak İtil Bulgar Hanlarına dair listeler sunan Fraehn ve Fuchs'un kronolojisinde de farklılığa neden olmuştur. Fraehn'in Kazan'daki bir Tatarca el yazmasından faydalanarak oluşturduğu listeyi aktaran P. Keppen, Aydar'dan sonra Muhammed Emin'in adının geçtiğini bildirerek, Hanzal'ın adını vermemektedir (Şpilevskiy, 1877: 38)¹⁰. Fuks'un üzerinde durduğu kronolojide ise Hanzal, Aydar'a İslamiyet'i öğreten ve ondan sonra hanlık makamını elde eden kişidir. Her iki

⁸ Bu efsaneye göre Aydar'ın kızı Tuybike yirmi yaşında, hasta bir kimsedir. Hz. Peygamber Zübeyir b. Talha, Zübeyir b. Cede ve Abdurrahman isimli üç sahabelerini asa, sarık ve kara bir küp vererek, tabip olarak Bulgar kentine göndermiştir. Bu kimseler hanın kızını iyileştirince Aydar kızını, hafız olan Zübeyir b. Talha'ya vermek istemiş ve sahabelerde durumu bir mektup ile Hz. Peygambere bildirmişlerdir. Peygamberin onayının ardından Tuybike ile bu zat evlenerek yirmi beş yıl birlikte yaşamışlardır (Atnur, 2002: 582-584).

⁹ Tatar Efsanelerinden biri olan Süleyman Hoca anlatısına göre bu kişi Hz. Peygamberin henüz sağlığında, İslam dinini öğretmek için Mekke'den İtil boyuna gelmiştir. Bulgar şehrinde medrese açıp, mollalar yetiştiren bu kişi kendi istekleri doğrultusunda İslam dinini benimseyen Bulgar halkını ve kentini terk etmeyerek Bulgar'da kalmıştır (Atnur, 2002: 585-586).

¹⁰ Frähn'in kullanmış olduğu Tatarca yazmaya göre kronolik sıralama şu şekildedir; Tuki (ö. 630)- Aydar (50 yıl)- Muhammed Emin-Seyid- İr Han (50'şer yıl)- Murat- Selim (40 yıl)- İlgam (Moğol istilasına kadar) (Şpilevskiy, 1877: 38). Burada verilen han isimleri ve hakimiyet süreleri hesaplandığında, işaret edilen Moğol seferleri tarihi baz alınırsa ciddi bir boşluk dikkat çekmektedir.

listede de hanlık yaptığı iddia edilen Muhammed Emin, Fuks'un faydalandığı yazmada Hanzal'ın oğlu ve ondan sonraki han olarak tanımlanmıştır¹¹. Tacuddîn Yalçigul'un Tevarih-i Bulgariye'sinde Hanzal'la ilgili ayrıntı daha farklı bir biçimde sunularak, ondan sonra Tuybike'den olan oğlu Said'in iktidara geçtiği kaydedilmiştir (Bulgakov, 2016: 178). Esas itibari ile farklı Tatar yazmalarından yola çıkarak hazırlanmış bu listelerde yalnızca ilk Bulgar hanları noktasında değil aynı zamanda daha sonraki hanlar hususunda da tarihî tutarsızlıklar dikkat çekmektedir. Moğol istilası esnasında daha başka eserlerde de İtil Bulgar tahtında hüküm sürdüğü vurgulanan İlgam'ın ardından Fuks'un listesindeki, Abdullah adlı bir kişinin Bulgar'da yönetimi sürdürdüğü ve Timur ile mücadelede mağlup olduğuna dair kaydın tutarsızlığına Şpilevskiy tarafından vurgu yapılmıştır (Şpilevskiy, 1877: 39).

Tartışmalı Cafer Tarihine göz atıldığında; Hanzal, Zübeyir ve Muhammed Emin gibi isimlere rastlanmamakla birlikte, Aydar'ın ölümünün ardından Bulgar hanı olarak Şilkî'nin (Abdullah) iktidara geldiği anlatılmaktadır.

Şilki (İlteber)

İtil Bulgar hanlarına yönelik çalışmalarda tarihî gerçekliği sorununa en az şüphe ile yaklaşılan kimsenin Şilkî olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Bulgar tarihi çalışmalarında araştırmacıların tamamının temel başvuru kaynakları arasında olan İbn Fadlan, eserinde açık bir şekilde bu kimsenin adını zikreder. (İbn Fadlan, 2018: 1). İbn Fadlan'a göre halife Muktedir'e mektup yazarak, ziyaretin gerçekleşmesini sağlayan kişi Almuş'tur ve seyyahımız bu kimsenin babasının da Şilkî adlı biri olduğunu kaydetmiştir. Genellikle İtil Bulgar devletinin siyasi varlığını ve bağımsızlığını Bağdat elçilerinin gelişi ve İslamiyet'in resmen kabulü ile birlikte başlatan araştırmalarda Şilkî'nin adı pek geçmez ve İtil Bulgar hanları arasında zikredilmez (Muhamadeev, 2019: 66). Çalışmamızda hanlar şeceresine dair başvurduğumuz Fraehn ve Fuks'un Tatar mollalardan elde ettiği yazmalarda da bu isme rastlamamaktayız. Bu durumun temel nedenlerinden birisi geç tarihli Bulgar/Tatar tarihlerinin Bulgarlar arasında ilk devirlerden beri İslam dinine mensup hanlar tahayyül etmeleri olabilir. Bulgar/Tatar tarihlerindeki bilgilerin güvenilirlikleri sorgulansa da müelliflerinin birtakım eski eserlerdeki bilgilerden faydalandıkları da açıktır. İbn Fadlan'ın Bulgarlardaki hutbe hususunda verdiği bir anekdot açık şekilde Şilkî'nin Müslüman olmadığına yöneliktir (İbn Fadlan: 2018, 23). Hatta seyyahımız, Almuş'un bu görüşme esnasında halifenin adı Cafer'i kendi ismi olarak benimsediğini ve babasının adını da Abdullah olarak değiştirdiğini kaydetmiştir (İbn Fadlan: 2018, 23). Bulgarlar hakkında daha sonra kaleme alınan metinlerde belki de İbn Fadlan'daki bu ayrıntı göz önünde bulundurularak Şilkî'den söz etme ihtiyacı hissedilmemiştir.

¹¹ Fuks'un kullanmış olduğu Tatarca yazmaya göre ilk üç hanın kronolik sıralaması şu şekildedir; Aydar-Hanzal-Muhammed Emin (Şpilevskiy, 1877: 39).

Şilkî'nin tarihî kişiliği noktasında, tartışmalı Cafer Tarihi'nde bir hayli ayrıntı bulabiliriz. Esere göre Şilkî, Aydar Hanın oğlu olarak gösterilmiş ve 855 yılında babası ölünce iktidarı o devralmıştır. Bütüne baktığımızda pek çok Tatar tarihinde karşılaştığımız İslam taassubu altındaki anlatı Cafer Tarihi'nde de var olsa da "Bulgarcılık" prensibinden taviz verilmeyerek kuruluşun sonraki devirlere kadar Bulgar kökenli kimseler hanlık makamında gösterilmiştir. Şilkî'nin, babası Aydar gibi Müslüman olduğunu iddia eden Cafer Tarihi, onun bu hususta eski Türk inancını benimsemiş olan ve iktidarı ele geçirmek isteyen kardeşi Laçin ile mücadeleye giriştiğini de anlatır (İman Bahşi, 1994: 21). Kiev'e hâkim olma konusunda Bulgarların, Hazarlar ile çıkar mücadelesine giriştiğini aktaran müellif, Şilkî'nin sefer hazırlıkları esnasında 882 yılında hayatını kaybettiğini söyler. Ona göre bu vefatın ardından hanın iki oğlundan Bat-Uğır Mümin Bulgarların başına geçmiştir (İman Bahşi, 1994: 24). 882-895 yılları arasında Bulgarları idare eden bu hanın hakimiyetine kardeşi Almuş, Oğuz ittifakı ile son vermiştir.

Mercanî'nin, "Bulgar Hanları Hakkında Fası" kısmında da Şilkî'nin ismine rastlanmaktadır. Burada Bulgar tahtına gelen dördüncü han olarak zikredilen Şilkî'nin tıpkı Cafer Tarihi'nde geçtiği gibi Müslüman olduğu vurgulanmaktadır. İbn Fadlan'ın aktardığı bilgiye başvurularak onun Abdullah ismini alması da oğlu Almuş'un kararı olarak gösterilmiştir (Mercanî, 2008: 114).

R. G. Fahrutdinov, Almuş adı ve unvanı üzerinde durduğu çalışmasında İbn Fadlan'da iki yerde zikredilen "ilteber" unvanına dair farklı görüşleri değerlendirmiş, O. I. Senkovskiy gibi araştırmacıların Slavca menşei açıklama teklifleri reddederek kelimenin bilindik bir Türk unvanı olduğunu ifade etmiştir (Fahrutdinov, 1979: 63-71). Rihle'de Almuş'un babasının ismi **شلكي بطوار** - şeklinde geçmektedir.

Almuş'un babası Şilkî'nin taşımış olduğu ilteber unvanı esas itibariyle 922 öncesinde çok da net bir görüntüye sahip olmayan Bulgar devletinin durumuna dair bir ayrıntı olarak değerlendirilmelidir. İbn Fadlan'ın seyahat notlarını gözden geçirdiğimizde ziyaret etmiş olduğu farklı Türk kavimleri ve yöneticilerine dair son derece titiz bir anlatı izlediği fark edilir. Oğuz hükümdarı için yabgu, vekiline kuzerkin, ordunun başındaki kimse için subaşı; Hazar hükümdarı için hakan gibi unvanları kullanan seyyahımız Şilkî'den bahsederken 'ilteber'i öne çıkarmaktadır. Bu durumda; IX. asrın ikinci yarısından itibaren orta İtil boylarında diğer toplulukların Bulgar kontrolüne alınma işini ve devletleşme yolundaki ilk aşamaları Şilkî ile başlatabiliriz. Bilhassa İbn Fadlan'ın bu isimle birlikte verdiği "melik'ul Sakalibe" ayrıntısı çevredeki topluluklar üzerinde Bulgar otoritesinin kurulduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim İtil Bulgar tarihine yönelik çalışmaların bir kısmı haklı bir şekilde, İtil-Kama boylarındaki karanlık toparlanma ve devletleşme evresinin bir parçası olarak Şilkî'yi göstermişlerdir (İzmaylov, 2012: 221).

Rivayetten Tarih Yazımına: Muhayyel Hanların Zuhuru

Çalışmamızda üzerinde durduğumuz bir takım han isimlerinin ortaya çıkışının ilk büyük nedeni İtil Bulgar tarihinin erken dönemlerine dair bilinmezlikler ve kaynak bakımından yetersizliklerle alakalıdır. Doğu Avrupa'da hakimiyet tesis etmiş olan pek çok Türk kavminin tarihi serüvenini Bizans, Rus ve İslam kaynakları gibi üretimlerden öğrenebiliyoruz. Doğu Roma müelliflerinin dikkat dairesinden uzak kalan İtil Bulgarları konusunda Bizans kaynakları sessizliğe bürünürken, haklarında önemli miktarda veriye erişebileceğimiz Rus yıllıkları belirli bir döneme odaklanmış durumdadır ve Bulgarların erken tarihi noktasında herhangi bir aktarımda bulunmamışlardır. İlk Rus vakayinamelerinde yer alan İtil Bulgarla ilgili bahisler, Bulgar devletinin yükselişinin ardından; 985 yılından itibaren başlamaktadır ancak burada özellikle Bulgar hanlarının isimleri gibi hususlarda vakanüvislerin cimri davrandıklarını söyleyebiliriz (Yücel, 2020: 168-182). Bulgar tarihinin erken ve yükseliş evreleri hakkında en fazla malumatı edindiğimiz İslam kaynakları günümüzde de popülerliğini korumakta ve Bulgar çalışmalarında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. İtil Bulgarlarının özellikle İslam dinine mensubiyeti konusunda en çok faydalanılan İbn Rusteh, İbn Fadlan, Mesûdi, Gerdizî, Gırnatî, Kazvinî ve Birunî gibi müelliflerin eserlerinde yer alan bilgiler önemli ayrıntılara işaret etse de şahıs kadrosu yahut tarih verme konusunda onların da eli sıkıdır. Muhteva itibari ile araştırmalarda daha muteber kabul edilen bu kaynakların içeriğinde birtakım rivayetlerin yer almış olması son derece doğaldır. Böylelikle İtil Bulgarlarının İslam'la tanışması gibi hadiseler farklı biçimlerle söz konusu kaynaklarda işlenmiştir. İsimlerini zikrettiğimiz Orta Çağ müelliflerindeki, İtil Bulgarlarının ilk evreleri ve İslam hadisesine dair bazı ayrıntılar üzerinde durarak meseleyi daha sağlıklı bir görüntüye kavuşturabiliriz. Özellikle bu anlatımlarda ortaya çıkan boşlukların, daha geç dönemlerde kaleme alınan metinlere yeni hadise ve şahısların eklenmesiyle tamamlandığı görülecektir. Kaynak olarak erken dönem üretimlerini kullandıkları açık olan bazı Bulgar/Tatar tarihleri halk arasındaki rivayetleri de tarih anlatısının içerisine dahil etmekten geri durmamışlardır.

Eseri, *A'lâku'n-nefise*'yi 903-913 tarihleri arasında kaleme aldığını düşünülen İbn Rusteh, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Almuş adını zikreden ilk İslam müellifidir. Onun için, net bir biçimde; “bu hükümdar İslam dinine mensuptur” diyerek Bulgarlar hakkında; “Çoğu İslam dinindedir. Oturdıkları yerlerde mescitleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve imamları bulunur” ifadelerini kullanmıştır (Şeşen, 2001: 37). Eserin yazım tarihi göz önünde bulundurularak Almuş'un İbn Fadlan'ın ziyareti esnasında en az on yıldır tahtta oturduğunu ve İslam dinini tercih ettiğini söyleyebiliriz. İbn Fadlan'ın aktardığı hutbe ve isim değiştirme gibi sembolik ayrıntılarla hem hanın hem de hali hazırda çoğunluğu Müslüman olmuş bir topluluğun bu inancı devlet dini olarak bir sonraki evreye taşıdığı anlaşılmaktadır. İbn Rusteh ne yazık ki Almuş'un ailesi yahut İslam'ı tercih etmesinin vakti ya da nedenlerine dair başka bir ayrıntı sunmamıştır. Ancak açıkça İbn Fadlan'ın da resmettiği üzere Bulgar toplumunun İslam dini ile

tanışmasını hatta bunun hanlık makamı tarafından da benimsenmesini biraz daha erken bir tarihe çekmektedir.

İbn Rusteh ve İbn Fadlan'dan kısa bir süre sonra, 943 yılında eseri *Mürücü'z-zeheb*'i yazan Mesudî, kitabını kaleme aldığı tarihe atıfla; "içinde bulunduğumuz 332 yılında Bulgar halkı Müslümandır... 310 yılından sonra gördüğü bir rüya sebebiyle Muktedir Billah zamanında Müslüman olmuştur" der (Mesudî, 2014: 142). Mesudî, herhangi bir özel isim sunmasa da 921-922'lerde Almuş'un İslam dinini kabulünü aktarmaktadır. Bu tarihler, İbn Fadlan'ın Bulgar yolculuğuna tekabül eder. Bulgar hükümdarının İslam dinini niçin tercih ettiği konusunda izahta bulunan iki Orta Çağ müellifinden biri olan Mesudî, yalnızca İslam kaynaklarında değil farklı tarih yazıcılığı örneklerinde de görmüş olduğumuz bir rüya motifine başvurmuştur. Yalnızca hükümdarın dini tercihini aktaran bu kaynağımız İtil Bulgar toplumunda İslamiyet'in yeri konusunda tartışmalı kayıtlar sunar. İslam dinini benimseyen Bulgar hükümdarının "elli bin ve daha fazla süvari ile Konstantiniye topraklarına gaza ettiği", "Bulgar şehriden Konstantiniye'ye kadar olan mesafenin bozkır ve yerleşim birimlerinden geçen iki aylık yol olduğu" (Mesudî, 2014: 142) şeklindeki ifadeleri Mesudî'nin Tuna ve İtil Bulgarları hakkındaki bilgileri karmaşık bir şekilde verdiğini gösterir. Bir başka pasajda; "Bu hükümdarla birlikte, Müslüman olan bir Bulgar süvarisi 100-200 kafir sürüsüne karşı çarpışır. Günümüzde Konstantiniye halkı onlardan ancak surları sayesinde korunmaktadır" (Mesudî, 2014: 143) şeklindeki anlatısı da açık şekilde Tuna Bulgarlarına işaret etmektedir. Her iki Bulgar dünyasına dair gerçeklerin harman edildiği bu satırlarda Müslüman olan Almuş ile gerçekten de Bizans başkentine çok büyük sıkıntılar yaşatan Tuna Bulgar hanı Symeon'un icraatları bir arada verilmiştir. Bunlarla birlikte Mürücü'z-zeheb'in satır aralarında İtil Bulgar özelinde olmasa da kuzeyde İslam'ın taraftar bulduğuna dair daha başka ayrıntılar mevcuttur.

Mesudî'den bir asır kadar sonra (1049-1052) *Zeynü'l-ahbâr*'ı kaleme alan Gerdizî, Bulgar hükümdarına "imlan" dendiğini ifade etmiştir. Bir unvan yahut şahıs ismi olup olmadığı tartışmalı bu kaydın yanında; "bu hükümdar Müslümanlık davasında bulunur" demektedir (Şeşen, 2001: 84). Ayrıca Rusteh'deki gibi; "ülkelerinde mescitler, mektepler, müezzinler ve imamlar vardır" ifadelerini görürüz (Şeşen, 2001: 84). Bu eserde de herhangi bir Bulgar hükümdarının adına yer verilmezken İtil Bulgar dünyasındaki köklü İslam'a işaret edilmiştir. İslam kaynaklarında Bulgar kentinde camii ve medrese gibi yapıların bulunduğu yönelik kayıtlar Tatar halk efsanelerinde farklı bir ruhla işlenerek zaman zaman Mekke, Medine, Bağdat gibi İslam beldelerinden gelen şahıslar bazen de Bulgarlar arasında gösterilen isimler dini muhtevaya sahip anlatıların merkezi olmuştur.

İtil Bulgar hükümdarı ve İslamiyet'i kabulü noktasında belki de en ilginç ayrıntıyı aktaran Orta Çağ müellifi XII. asırda bölgeye seyahatini gerçekleştiren Gırnatî'dir. 1134-1135 yıllarında önce İran, ardından Kafkasya ve İtil boylarına

ziyarete bulunan seyyahın Bulgarlar hakkında söyledikleri dikkate değerdir. Seyahatnamede Bulgarlara ayrılan kısım şu şekildedir;

“Bulgar’ın manası: bilge adamdır. Bu adam Müslüman tüccarlardan biri olup, ticari amaçla oraya gitmiştir. Fakih ve tıbbî bilgilere vakıftır. Melikin hanımı ve kendisi şiddetli bir hastalığa yakalanır. O günün şartlarında bilinen ilaçlarla tedavi olurlar fakat hastalık artar ve ölmelerinden endişe edilir. Bu Müslüman onlara eğer sizi tedavi edersem siz de iyileşirseniz dinime girecek misiniz? der. Onlarda kabul ederler ve böylece onları tedavi eder, onlarda şifa bulur. Bunun akabinde o vilayetin halkı da Müslüman olur” (Gırnatî, 2011: 190).

Satırlarının devamında bu hadiseyi duyan Hazar hakanının duruma öfkelenerek emri dışında hareket eden Bulgarları cezalandırmak istediğini aktaran Gırnatî, henüz Hazar bağlılığı altındaki günlere işaret etmektedir. Ancak burada hiçbir han adını zikretmez. Çok daha sonraları kaleme alından Bulgar/Tatar tarihlerinde, İtil Bulgarın hanlık makamında gördüğümüz dışarıdan bir yönetici hikayesi kuvvetle muhtemel Gerdizî kaynaklıdır. Bir takım Bulgar-Tatar risalelerinde Aydar Han özelinde kurgulanan hikâyenin neredeyse aynısıyla karşılaşırız. Burada, yalnızca yeni hanın sahabeden olduğuna dair bir iddia bulunmamaktadır. Bunlardan başka Hüsameddin b. Şerafeddin gibi isimlerin eserlerinde gördüğümüz şifacı, fakih nitelikli bir kimsenin Bulgar’daki eylemleri üzerinde durulmuştur. Gırnatî bu hadise ve kişiden hareketle Bulgar adının da “bilge adam” anlamına geldiğini açıklamaktadır (Gırnatî, 2011: 190).

Çalışmamızda müracaat ettiğimiz bazı risaleler hem erken dönem hanlık makamında buldukları iddiasıyla bazı isimler üzerinde durmuşlar hem de İslamiyet’in Bulgar ülkesine çok daha erken tarihlerde geldiğini işleyerek çevredeki diğer toplulukları da Müslümanlığa davet etme vazifesinin Bulgarlar tarafından üstlenildiğini bildirmişlerdir. Bu anlamda İtil Bulgarlarının yeni inancı yayma noktasındaki gayretlerine gönderme yapan bazı Orta Çağ müelliflerinin varlığı dikkat çekmektedir. Burada Yakut el-Hamevî ve Avfî örnekleri vaziyeti gösterir niteliktedir.

Hamevî, *Mu‘cem el-buldân* adlı eserinin birçok yerinde İbn Fadlan’ın risalesini gördüğünü tekrarlar ve Bulgarların İslamiyet’e geçiş hikayesini İbn Fadlan merkezli aktarır ancak “Müslüman oluşlarının sebebini öğrenemedim” demeyi de ihmal etmez (Şeşen, 2011: 135). Başkurlara dair de önemli bilgilere vakıf olan müellif, Halep kentinde bir Başkurt’tan ülkelerinin durumu hakkında bilgi alırken, onların kafir ülkelerinin ortasında olmalarına rağmen nasıl Müslüman olduklarını sorduğunu aktarmaktadır. Başkurt’tan aldığı cevabı nakli ise ilginçtir. Buna göre; “bizden önceki bazı kimselerden işittiğime göre eski zamanda bizim diyarımıza Bulgar ülkesinden 7 Müslüman gelmiş, aramıza yerleşmişler. Sapıklıkta olduğumuzu tatlı bir dille anlatmışlar. Bize İslamiyet’in doğru yolunu göstermişler” (Şeşen, 2011: 134). Yakut el-Hamevî’nin Başkurların İslamiyet’i kabulüne dair verdiği bu ayrıntı geç tarihli pek çok tarih yazımında Bulgar medreselerinde yetişmiş mollaların Başkurt ülkesine gelişi doğrultusunda işlenmiş ve pek çok isim zikredilmiştir. Başkurt şecerelerine dair fikirlerini

bildiren Kuzeyev, şecerelerde yer alan isimlerle ilgili kuşkuların haklılık payı olduğunu söyleyerek ağırlıklı olarak mollalar tarafından hazırlanan şecerelerin bir kısmına peygamberler ve hatta Türk mitolojisinden kahramanların girdiğini bildirmiştir. Halk hafızasının ve kolektif bir çalışmanın ürünü olarak tarif ettiği şecereleri aynı zamanda önemli bir tarihi kaynak olarak değerlendirerek, dikkatli bir şekilde gözden geçirilmesi ve tenkitli tahlilinin yapılmasıyla bu malzemelerin önem kazanacaklarını ifade etmiştir (Kuzeyev, 2013: 35-36).

Son olarak, kuzeyde İslam inancının yayılmasına dair Avfi'nin aktardıklarına başvuracağız. *Câmi'el-hikâyat*'daki şu satırları dikkatle irdelemek gerektiği kanısındayız;

Avfi'nin satırları ilk Rus kroniklerinde de yer bulmuş olan Rus-İtil Bulgar din münazarasını hatıra getirmektedir. İlk Rus kroniklerinde İtil Bulgar ülkesinden Rus knezi ve halkını İslam inancına davet eden din adamları geldiğine dair kayıtlar vardır. Bu kayıtlara göre 986 yılında Knez Vladimir'e Bulgar ülkesinden Müslüman din adamları gönderilmiştir (Yücel, 2020: 169-171). Ortak ticari kaygıların zarar görmemesi adına birbirlerine karşı müsamahalı davranan Ruslar ve Bulgarlara mensup din adamlarının iki taraf arasında daha başka teşebbüslerinin de olduğu bilinirken, kroniklerde Harzemşah'a dair hiçbir ifade yer bulmamaktadır. Avfi, İslamiyet'in İtil Bulgarları arasında da yayılmasında oldukça güçlü tesiri bulunan Harezmi, Rusların Müslümanlığa daveti konusunda da merkeze almıştır. Bu anlatım esnasında misal vermek için de olsa Bulgar hükümdarının unvanına değinmesi de yersiz olmasa gerekir. Kaynakta Rusların iletişimde buldukları kimselerin Bulgarlar olarak değerlendirilmesi çok daha uygun olacaktır. Yukarıda Hamevi'nin aktarımları ile birlikte değerlendirildiğinde İtil Bulgarlar, X. asrın ilk yarısından itibaren bölgedeki diğer toplulukları da kendi inançlarına davet noktasında faal gözükmektedirler.

İtil Bulgarlarının erken tarihleri ve hanlar listesi çalışmalarında tartışmalı isimlerin türemesinin nedenlerinden biri de başta da ifade ettiğimiz üzere ilk evrelere ve iddia edilen hanlara dair nümizmatik verilerin olmayışıdır. Onuncu asrın başlarından itibaren İtil Bulgarları, ticaretin de tesiri ile öncelikle Samani gümüş dirhemleri modelinde paralar kullanmaya başlamışlardı. Aynı asrın ikinci yarısına doğru ise Suvar ve Bulgar kentleri merkezli paralar basılmıştır (Gafarov, 2012: 70) Mevcut nümizmatik verilerden en erken tarihlisi Almuş dönemine aittir (Koç, 2021: 123). İskandinavya topraklarına kadar çok geniş bir alana yayılmış vaziyette tespit edilen İtil Bulgar paraları, Almuş'un dışında Talib b. Ahmed, Abdullah b. Mikail, Mümin b. Ahmed, Mümin b. Hasan gibi hanların isimlerini taşımaktadır (Kovalev, 2016: 195-196). Hanlar listesi bağlamında değerlendirdiğimizde Almuş sonrası dönemi aydınlatmayı yarayan paraların bir kısmında 'Emir' ve 'İlteber' unvanının birlikte yer alması Bulgarların eski yönetim geleneklerinden de hızlı bir şekilde vazgeçmedikleri göstermektedir. Devletin tamamen bağımsız olduğu yıllarda kullanılan ilteber unvanı, yazılı kaynakların şahitlik ettiği kadarıyla unvanın ilk temsilcisi olan Şilkî'nin durumunu yeniden gözden geçirmeyi gerektirmektedir. Bunların dışında

Almuş'un ardından yazılı kaynaklardaki ifadeler çoğalsa da dağınık haldeki nümizmatik veriler hanlar listesi denemelerinde bazı farklılıklara neden olmuştur. Grekov, Halikov, Huzin gibi isimlerin listelerinde bu farklılıklar dikkat çekmektedir (İzmaylov, 2022: 365-372). Huzin'in çalışmasında hanedanın ilk ismi olarak gösterilen 'Tegin' adı da tartışmalı isimler arasında yer almaktadır. Bu paraya dair itirazlarla karşılaşan ilk okuma denemelerine göre adına sikke kestiren kimse olarak Şilkî işaret edilmiştir¹².

Bulgar hanları kronolojisi ve erken tarihler noktasındaki tartışmalı konuların bir diğer kaynağı olarak Türk-Tatar dünyasındaki yerel tarih yazımlarını görebiliriz. İtil Bulgarlarının etnik ve coğrafi varisleri olan bir takım Türk-Tatar hanlıklarının Ruslar tarafından zaptından sonra yaşanan süreçler ve Tatar ilmiye sınıfı arasında filizlenen bazı fikir hareketleri özellikle XVIII ve XIX. yüzyıllarda kaleme alınan eserlerin ruhuna sirayet etmiştir. Çalışmamız içerisinde ifadelerine başvurduğumuz Cafer Tarihi adlı metin bunun en güzel örneklerinden birisidir. Tatar kimliğinin özünde tamamen İtil Bulgarlarının olduğu iddiasıyla kaleme alınan bu üretimin kökleri bölgedeki Veysilik hareketine dayanmaktadır (Koç, 2014: 264). On dokuzuncu asır boyunca Tatar alimler arasında özellikle etnik köken tartışmaları canlı tutulmuş ve Mercanî gibi isimler nispeten daha titiz bir uğraşla metinler kaleme almışlardır. Özellikle Mercanî, yazmış olduğu eserlerde Hüsameddin b. Şerafeddin el-Bulgarî gibi müelliflere eleştirel bir şekilde yaklaşmış, rivayetler üzerinden bir anlatı kurguladıkları iddiasında bulunsa da bilhassa İslamiyet'in Bulgarlar arasında yayılması hususunda kendisi de erken bir döneme işaret etmiş ve bir hanlar kronolojisi sunmuştur¹³. İtil boylarına gelen sahabeler konusundaki haklı eleştirisinin yanında Bulgar ismini açıklama noktasındaki fikirleri Tatarlar arasındaki rivayetlerden kaçamadığını düşündürmektedir. Hüsameddin b. Şerafeddin'in bahsettiği gibi büyük bir vakayı tarih ve hadis kitaplarının kaçırmayacağını bildiren Mercanî, tabip görünümünde kimselerin Araplar tarafından öncü olarak Bulgar'a gönderildiklerini ve halkın İslam'ı bu şekilde benimsediğine dair rivayetleri görmezden gelmemiştir. *Ma'rifetu's-Sahabe* adlı eseri işaret ederek, Hz. Peygamberin, Hazar ve Bulgar'a hitaben bir Türkçe mektup yazdırmasını nakli bu nevidendir (Mercanî, 2008: 88-89).

Mercanî'yi takiben, XIX. asrın sonlarında, Çolpan Yılduzu'nda "Tatar tarihinden bahseden bir kitap yazılmadığı için hanlar ve beyler dönemi büsbütün

¹² Fasmer'in 1925 yılındaki çalışmasında sikke üzerindeki ifadeyi Abdullah b. Tegin olarak değerlendirmesi ve bu görüşün Muhamadiev tarafından desteklenmesine İzmaylov itirazda bulunarak, İbn Fadlan'ın ziyareti öncesinde Almuş'un babasının Abdullah adını kullanılmadığının seyahat notlarında çok açıkça ifade edildiğini hatırlatmaktadır (İzmaylov, 2022: 366).

¹³ Mercanî'nin kronolojisine göre Kalka'daki savaşa kadar (1223) İtil Bulgar'da Hanlık makamını elde edenler; Tuki Han, Aydar Han, Zübeyr Han, Şilkî, Almuş, Emir Ahmed, Emir Talib, Emir Mümin, Emir Şemgun, Emir Haydar, Emir Muhammed, Emir Said, Emir Barac, Emir İbrahim, Emir Süleyman, Emir İlham idi (Mercanî, 2008: 114-117).

kapalı kalmıştır” diyen Abdürreşid İbrahim, bölgede İslamiyet’in yayılması hususunda *Ebu'l-Feyz* tarihine atıfla Kama boylarına gelip burada vefat eden iki sahabeye işaret etmiştir (A. İbrahim, 2015: 22). Esas itibarıyla XVIII ve XIX. yüzyıl Tatar alimlerinin eserlerine yansıyan bu düşünceler Rus baskısı karşısında varlık mücadelesi sergileyen halkın milli hafızasında ve sözlü geleneğinde uzun süredir yaşatılmakta idi. 1552 yılında Kazan’ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden, Tatarlar arasındaki milli uyanış sürecine kadar tüm yasaklama ve yok etme girişimlerine rağmen birkaç Tatar molla risalesinde bazı anlatılar muhafaza edilebilmiştir. 1812 yılında saha araştırmasına çıkan Kondriyev’in Kazan Konseyine sunduğu raporda, mollalarda Bulgar tarihine ilişkin el yazmaları olup olmadığına ilişkin tüm çabalarına karşın herhangi bir cevap alamadığını bildirmesi son derece önemli bir ayrıntıdır (Şpilevskiy, 1877: 25). Çalışma içerisinde sıklıkla müracaat ettiğimiz Fuks da, Bulgar tarihine ilişkin Tatar elyazmalarının bulunması gerektiğini ancak bunların önemli bir kısmının Kazan’ın ele geçirilmesi esnasında yok olduğunu, bir kısmının ise Buhara’ya götürülmüş olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur (Şpilevskiy, 1877: 25).

“Rusların hepsi hicretin 300 yılında Hristiyan olup İsa dinine girdiler. Böylece, kılıç kazancı kendilerine haram oldu. Kılıçları kınlarına kattılar... Ondan sonra İslam dinine rağbet edip şunu düşündüler ki; İslam dini kılıç kazancına mâni değildir. Kafire gaza ederiz... Ve bu fikirle hükümdarları ki istilalarında ona Puladimir derler Türkistan hükümdarının lakabı hakan, Bulgar hükümdarının lakabı Bataltu (?) olduğu gibi, onların hükümdarının lakabı Puladimir’dir. Kendi akrabasından Harzemşah önüne dört ulu kimsesini elçi gönderdi ki kendisinin İslam dinine girmesi için ulema göndere ve bu alimler İslam dinini telkin edeler” (Şeşen, 2011: 95-96).

Sonuç

İtil Bulgarları, Doğu Avrupa tarihî coğrafyasında; dinî tercihleri, şehirleri, ziraî-ticarî hayatları ve siyasi münasebetleri bakımından pek çok araştırmaya konu olmuştur. Özellikle X. asırdan sonra İslam müelliflerinin de ilgi dairesine girmeleriyle kaynak bakımından bir artışın varlığı gözlemlenmektedir. Bölge siyasetine Rusların dahliyle birlikte ilk Rus kronikleri de Bulgar haberlerini içermeye başlamıştır. Bunun yanında bölgedeki arkeolojik alanlar ve nüvizmatik veriler İtil Bulgar tarih yazımına hizmet etmektedir. Ancak belirli bir evreden sonra kaynakların artış göstermesine rağmen özellikle Büyük Bulgar Devletinin dağılmasının ardından yaşanan süreçler, devletleşme aşamaları, bölgedeki topluluklarla siyasi ilişkileri yöneten kimseler gibi konular noktasında pek çok husus tahminlere bırakılmıştır. Yazılı kaynakların neredeyse sessizliğe büründüğü bir evrede arkeolojik veriler doğrultusunda Bulgarların göç hareketleri ve İslamlaşma ile ilgili dönem tayinleri yapılabilmektedir. Hem Orta Çağ üretimlerinin hem de oldukça geç tarihli Bulgar/Tatar metinlerinin işaret ettiği Bulgar kadısı Yakub b. Numan gibi isimlerin kaleme aldığı söylenen eserlerin günümüze kadar ulaşmamış olması da bazı hususların tam bir netliğe kavuşturulamamasında etki sahibidir.

İtil Bulgarlarına dair kaleme alınan çalışmalarda, daha güvenilir bulunan Orta Çağın özellikle İslam alemine mensup seyyahlarının vermiş oldukları bilgiler ile arkeolojik kazı sonuçları açık bir şekilde bölgede İslamiyet'in tanınması ve yayılması hadisesini VIII-X. yüzyıllar olarak belirlemeye yardım etmektedir. Bu dönemlere dair bilgi aktaran yazılı kaynaklar Bulgarlar arasında İslam dininin durumunu gösteren pek çok ayrıntı sunmuşlardır. Bu hususta tek eksik kalan nokta kaynaklarda han isimlerine yönelik bilgilerin bulunmayışıdır. Çalışma içerisinde de işaret ettiğimiz üzere nadirattan sayılabilecek birkaç eserde Bulgar hanlarının doğrudan isimlerine yer verilmiştir. Müslüman bir Bulgar ahalisini tarif eden müelliflerin bir kısmı İslamiyet'in ne şekilde kabul edildiği noktasında ise farklı rivayetleri aktarmışlardır. Bu görüntü daha geç tarihlerde kaleme alınacak bazı risaleler için gerekli alt yapıyı hazırlamıştır.

İtil Bulgarlarının İslamiyet'i benimsemesi noktasında önemli bir ayrıntı olarak bu inancın bölgeye kılıç zoru ile girmemesi üzerinde durulmalıdır. Özellikle Harezm ve doğudaki Müslüman bölgelerle sürdürülen yoğun ticaret, halkın refah bir vaziyette olmasını sağlamış ve kültürler arası etkileşimin en pratik yolu olmuştur. Bulgarların bir dönem bağlı bulunduğu Hazar Türklerinin de bölgede tesis ettikleri barış ortamı, yönetici tabakasının Musa inancını benimsemiş olmasına rağmen Hazarlar arasında dahi İslamlaşmanın önünü açmıştı. Hazarların İslam'la olan münasebetlerinde Emevilerle gerçekleştirilen uzun soluklu savaşların da rolü varken aynı durumu İtil Bulgarları için söyleyemeyiz. Kaldı ki yönetici ve toplumu ağırlıklı olarak tüccar kimliğini muhafaza eden İtil Bulgarlarında askerî faaliyetler nispeten geri planda kalmış ve genellikle sınırların muhafazasına yönelik olmuştur (Gafarov, 2012: 109).

920'lerden İtil Bulgar Devleti'nin tarihi ödevi sonlanıncaya kadar bir Türk-İslam devleti hüviyetini muhafaza eden Bulgarlarda iktidar makamına gelen tüm hanların bu inancı sürdürdüğü bilinmektedir. Bazı hanların hac farizasını gerçekleştirmek için kutsal topraklara gittiğine yönelik ayrıntılar yine Orta Çağ kaynaklarındaki kayıtlarda mevcuttur. Bulgarlığın batıdaki temsilcisi olan Tuna Bulgar devlet hayatında farklı inançlara mensup han dönemleri yaşandığı bilinmektedir. Bu noktada Tuna'daki Bulgar toplulukları Hristiyanlık tercihleri ve yoğun Slav- Bizans tesiri neticesinde kimliklerini muhafaza noktasında sıkıntılar yaşarken, Moğol seferleri sonrasında İtil Bulgar bakiyeleri bölgedeki yeni oluşumlarda etkin bir şekilde yer almışlardır. Devlet bağımsız varlığını yitirmiş olmasına rağmen önce Altınordu ve ardından bölgede kurulan Kazan Hanlığı gibi Türk-Tatar hanlıkları çatısı altında mevcudiyetlerini koruyabilmişlerdir.

Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından Tatarlar, milli-dini kimliklerini koruma savaşının yanında bütün kültürel miraslarını da kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Rusların baskı politikası altında matbuat hayatının neredeyse imkânsız olduğu Kazan coğrafyasında eldeki kaynakları korumak da son derece güç bir hal alırken yangınlar, tahrip edilen cami ve medreseler ile kütüphaneler mevcut malzemenin de yitirilmesine neden olmuştur. Böyle bir vaziyette Tatarlar arasında özellikle

tarihçilik alanındaki üretimler için XIX. asrı beklemek gerekmiştir. Tatar alimlerin kendilerinin kaleme aldıkları eserlerde önemli kaynaklardan faydalanılmışsa da bu ilk örneklerde halk arasındaki rivayetlerin tesiri kuvvetli bir biçimde kendini göstermiştir. Çalışmamızda başvurduğumuz Tacuddîn Yalçıgul, Şehabeddin Mercanî, Hüseyin Amirhan gibi müelliflerin eserleri bu dönemin örnekleri arasındadır. Bu isimler arasında en titiz davrananın Mercanî olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Mercanî, konumuz özelinde değerlendirecek olursak, Bulgarlar hakkında bilhassa Hüsameddin b. Şerafeddin'in eserinde yer alan hususlara şiddetli itirazlar geliştirse de İslamiyet'in Bulgar topraklarına girişi, Bulgar adı gibi hususlarda kendisi de halk muhayyilesini dışarıda bırakmamıştır. Bu eserlerin ortak yanı Bulgar kimliğini daha doğru ifade ile Müslüman Bulgar kimliğini inşa etme çabasıdır. Bunu gerçekleştirmek için de menkıbevî bir anlatıya başvurulmuş ve tarihi gerçeklikleri sorgulanan kişi ve hadiseler bu eserlerin içeriğini doldurmuştur.

Hüsameddin b. Şerafeddin, Tacuddîn Yalçıgul, Hüseyin Amirhan gibi isimlerin tarihi bir kaynak olarak kullanılması ve güvenilirlikleri haklı bir biçimde sorgulanabilir. Ancak bu kimseler, sınırlı bilgi ve verilere sahip olduğumuz Bulgarların erken dönemlerine dair beklenmedik bir ayrıntı da sunabilmektedirler¹⁴. Hüsameddin b. Şerafeddin ve Tacuddîn'in eserlerindeki sahabe hikayesi ve Aydar Han, Hanzal gibi isimler gerçeklikten oldukça uzaktır. Bu, tarihî Bulgar toplumunun yönetim uygulamalarına dair bildiklerimizle de uyumsuzluk içindedir. Bulgar/Tatar tarihleri tamamen köklü İslam vurgusu yapmak adına halk arasındaki yahut kendilerinden menkul rivayetlerle Bulgar tahtında ithal yöneticileri dile getirmişlerdir. Daha sıhhatli kaynaklar ise Bulgarlar arasındaki boy aristokrasisinin önemine vurgu yaparlar. Bu yalnızca Bulgarlığın doğudaki temsilcileri için geçerli olmayıp, Tuna sahasında devlet kuran Tuna Bulgar Devleti'nin yöneticileri için de aynı olmuştur. Devletin yönetimi Dulo, Vokil ve Ugayin gibi aileler arasından gelen kimselere teslim edilmiştir. Bulgar devlet hayatında seçkinler arasında katılım mutlak suretle yönetici aile ile kurulacak akrabalık bağları ile mümkün olabilmıştır. Muhtemelen Hanzal çevresinde geliştirilen rivayetler (Tuybike ile evlenmesi) bu gerçeğin tesirinde türetilmiştir. Tuybike, halk muhayyilesinde sahabelerin takipçisi, sâlih bir kadın rolü ile "Tuybike Medresesi" gibi bazı efsanelerin de merkezine yerleştirilmiştir (Atnur, 2002: 587-588).

İsimlerini zikrettiğimiz Bulgar/Tatar tarihleri ile Fuks ve Fraehn gibi araştırmacıların çeşitli risaleleri esas alarak oluşturmaya çalıştıkları hanlar listesine dair denemeler daha sonraki tarihlerde de gerçekleştirilmiştir. 1948'de Grekov ve Kalinin'in, "Bulgar Emirlerinin Soyağacı" başlıklı denemesi bunlar

¹⁴ Karatay, Hüseyin Amirhan'ın Tevarih-i Bulgariyye'sindeki yer ve zaman bilgilerindeki dağınıklığa işaret etmiş ve daha ziyade bu eserlerin kaleme alındıkları dönemin ruhunu aydınlatmaları konusundaki kıymetlerine işaret etmiştir. Ancak müellifin eski Bulgar yurduna dair verdiği malumattaki bilginin 20. Yüzyıl tarihçiliğinde bulunmadığını bildirerek oldukça önemli bir ayrıntıya değinmiştir (Karatay, 2010: 247-250).

arasındadır. Nümizmatik verilerden elde edilen bilgilerle eski çalışmalarını güncellemeye çalışan bu çalışmada Tuki, Aydar gibi isimlerin yanı sıra sahabe hikayesi üzerinden Bulgar tahtında gösterilen emirler de dahil edilmiştir (İzmaylov, 2022: 365). Benzer şekilde 1991 yılında A. H. Halikov imzasını taşıyan bir denemede de Attila ve Aydar gibi isimler hanlar listesi dışında tutulmamıştır. Son olarak Huzin ve Nigamaev ağırlıklı olarak nümizmatik delillere dayanarak, Aydar gibi hayalî kimselerin yer almadığı bir liste oluşturmuşlardır (İzmaylov, 2022: 365).

Gerçekliği şüpheli isimler haricinde; Tuki/Attila ile ilgili vermiş oldukları bilgiler üzerinde önemle durulmalıdır. Hunların dağılma sürecinin sonunda İrnek'e bağlı boyların Ogur boylarıyla münasebetleri konusunda ciddi araştırmalar mevcuttur. VIII. asırdan kalma Bulgar Hanları Listesi; Attila ile başlatılırken, İtil Bulgarları için de aynı kurucu ataya başvurulması mühim bir ayrıntıdır. Bu eserler rivayetler, efsaneler ve uydurma isimlerle dolu olsa da ilginç ayrıntıları gözden kaçırmamışlardır.

Son olarak tarihi kimliğinden şüphe duymadığımız Şilkî ile alakalı duruma işaret edebiliriz. İlteber unvanını kullanan bu kimseden sonra Bulgarlarda hanlık makamını elde eden isimler, her ne kadar emir unvanını tercih etse de bulunan bazı geç tarihli paraların üzerinde her iki unvanın bir arada kullanıldığını bildirmiştik. Böylece ilteber unvanını, vasal bir yöneticiden ziyade doğrudan bağımsız devletin başındaki kişi tarafından da bir sakınca görülmemek üzere sürdürülmüştür. Almuş öncesinde, Orta Çağ kaynaklarında bu unvana sahip olarak zikredilen Şilkî'nin bazı han kronolojilerinde dışarıda bırakılmış olmasına rağmen bu mevkiye bulunduğunu ve özellikle Bulgarların haricindeki Fin-Ugor ve bazı Slav grupları kendi önderliği altında topladığını düşünmekteyiz.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Umut Üren (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

Abdürreşid İbrahim (2015). *Rusya İmparatorluğunda Müslümanlar: Çoban Yıldızı*. Haz. S. Erşahin. Ankara: SFN.

Ahmetbeyoğlu, A. (1994) "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 14, ss. 1-8.

Akıncı, M. (2020). "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (39), ss. 1129-1153.

- Allen, F. (1998). *Islamic Historiography And 'Bulghar' Identity Among The Tatars And Bashkirs of Russia*, Brill: Leiden-Boston-Köln.
- Amirhan, H. (2010). *Tavarih-e Bulgariya (Bulgarskie Hroniki)*. A. M. Akhunov, Moskva: Mardzhani.
- Atnur, G. (2002). *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahşi İman (1994). *Djafer Tarihi. Svod Bulgarskih Letopisey*. T. 2. Orenburg.
- Bahşi İman (1997) *Djafer Tarihi. Svod Bulgarskih Letopisey*. T. 3. Orenburg.
- Bayram, B. (2009). "Tatar-Bulgar Meselesi Temelinde Bir Destan (?): Şan Kızı", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 21, ss. 75-94.
- Bulgakov R. M. – Nadergulova M. (2016). *Bashkirskiye Rodoslovnyye*. Ufa.
- Fahrudinov, R. G. (1979). "Ob İmeni i Titule Pravitelya Voljskoy Bulgarii". *Sovetskaya Türkologiya*, Baku, N.2, ss. 63-71.
- Fuks, A. A. (1836). *Osnovaniye Goroda Kazani*. Kazan: Universitetskaya Tipografiya.
- Gafarov, I. A. (2012). Ot İstokov k İstine: İstoriya Voljskoy Bulgarii i Kazanskogo Khanstva na Perekrestke Mneniy. Kazan: Idel.
- Gırnatî, Ebu Hâmîd (2011). *Gırnatî Seyahatnamesi (Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'cab)*. Haz. F. Sabuncu. İstanbul: Yeditepe.
- İbn Fadlan (2018). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Haz. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe.
- İzmaylov, İ. L. (2012). "Stanovleniye Voljskoy Bulgari: Ot Plemeni k Gosudarstvu". *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. No:2. ss. 217-242.
- İzmaylov, İ. L. (2022). *Srednevekovie Bulgari: Stalovlenie Etnopoliticheskoy Obşnosti v VIII – Pervoy Treti XIII Veka*. Kazan.
- Karatay, O. (2003). *In Search of The Lost Tribe-The Origins And Making of The Croation Nation*, Çorum: Karam.
- Karatay, O. (2010). "Husain Amirhanov, Tavarix-e Bulgariya". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. S. 27. ss. 247-250.
- Koç, D. (2014). "Türk Tarihinin Sahte Bir Kaynağı: 'Cafer Tarihi' ve Orta İdil Boyunun Moğol İstilasına Öncesi Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme". *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı Bildiri Kitabı*, Ed. B. Bayram, ss. 363-384.
- Koç, D. (2021). *İdil Bulgarları*. İstanbul: Selenge.
- Kovalev, R. (2016). "What Do 'Official' Volga Bulğâr Coins Suggest about the Political History of the Middle Volga Region during the Second Half of the 10th Century?". *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*, Ed. I. Zimonyi-O. Karatay. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Köprülü, F. (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurat, Akdes N. (1992). "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri". *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: TKAE
- Kuzeyev, R. G. (2013). *İtil-Ural Türkleri*. Çev. A. Acaloğlu. İstanbul: Selenge.
- Mercanî, Ş. (2008). *Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar. (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*. Metni Yay. E. N. Hayrulin. Türkiye Türkçesine Akt. Dr. Mustafa Kalkan. Ankara: AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- Mesudî, Ali b. Hüseyin (2014). *Murûc ez-Zehab. (Altın Bozkırlar)*. Çev. A. Batur. İstanbul: Selenge.
- Muhamadeev, A. R. (2019). *Obşestvo i Pravo Volzhkoy Bolgarii (VIII - pervaya tret' XIII vv.)*.Kazan.
- Nevostruev, K. İ. (1871). "O Gorodişçah Drevnyago Voljsko-Bolgarskago i Kazanskago Tsarstv v Nineşnih Guberniyah Kazanskoy, Simbirskoy, Samarskoy i Vyatskoy". *Trudi Pervago Arkheologicheskago Syezda*. Moskva. 521-594.
- Róna-Tas, A. (2002). "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şpilevskiy, S. M. (1877). *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, Kazan.
- Theophanes (1997). *The Chronicle of Theophanes the Confessor*. Trans. By C. Mango and R. Scott, New York.
- Usmanov, M. (1972). *Tatarskiye İstoriçeskiye İstoçniki XVII-XVIII v.v*. Kazan.
- Uydu Yücel, M (2020). *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Zakirova, G. (2000). *Narodnoye Tvorchestvo Bulgarskogo Perioda*. Kazan: Akademii Nauk Respubliki Tatarstan.

ВОЗВЫШЕНИЕ ВОЛЖСКИХ БУЛГАР В ТЕНИ ВООБРАЖАЕМЫХ ХАНОВ

АННОТАЦИЯ

Волжские булгары, среди тюркских государств, существовавших в истории на территории Восточной Европы, во многих аспектах находились в центре внимания исследователей. Значительная часть исследований о них сосредоточены на вопросе принятия ислама. Такие детали, как то, как произошло это событие, его процессы и личности первых мусульманских ханов, что является решающим поворотным моментом в тюркской истории, пытались объяснить с разных точек зрения. В связи с этим в исследованиях истории Волжских булгар часто использовались сведения средневековых исламских авторов, интерес которых к региону особенно возрос после X века. В этом смысле выделяются произведения Ибн Рустеха, Ибн Фадлана, Месуди, Гердизи, Гырнати, Казвини и Якута эль-Хамеви. Кроме того, материалами для исследования Волжской Булгарии послужили нумизматические данные, полученные в зоне господства Волжской Булгарии и во внутренних районах Северного Причерноморья, а также археологические находки, такие как ряд кладбищ раннего периода. Монеты, которые являются важнейшим показателем того, что государство действует независимо, с 920-х годов предоставляли информацию о ханах, титулах и социально-экономическом статусе. Волжские булгары, получившие более

четкое представление после знаменитого путешествия Ибн Фадлана, относительно туманны, особенно в период до Алмуша, который посетил путешественник. В связи с этим возникают некоторые трудности в выявлении событий после распада Великого Булгарского государства. Чтобы дополнить ограниченную информацию в первоисточниках о процессах и административных механизмах булгарских племен до начала X века, были рассмотрены некоторые историографические примеры, написанные в регионе в более позднее время. В этих исторических трудах, которые в основном созданы в XVIII-XIX веках и по поводу которых имеется серьезная критика, а также в некоторых легендах в воображении народа, упоминаются некоторые подробности процессов, происходивших до Алмуша. Особенно в годы занятия Казани русскими в 1552 году и последующей борьбы за существование тюрок-мусульман Волжско-Уральского края дошли до потери своих культурных ценностей, и наступил период научного застоя с XVI века и до начала XIX века. Однако с начала XIX века татарские ученые стали выпускать труды, особенно в области истории. Помимо доступных им подлинных источников, в этих произведениях неизбежно находили место и некоторые легенды из памяти татарского народа. Таким образом, можно сказать, что в первых текстах легенда и историческая реальность были переплетены. Углубляя информацию, предоставленную средневековыми авторами по таким вопросам, как глубокая история ислама в регионе и происхождение булгар, они стали источником противоречивых, но интересных повествований. В этом смысле в нашем исследовании мы почувствовали необходимость рассмотреть разделы, посвященные первым булгарским ханам, в некоторых известных произведениях, написанных в тот период. Кроме того, известно, что существуют исследования, направленные на составление генеалогии ханов с использованием данных трактатов, полученных от некоторых татарских мулл. Необходимо выделить усилия таких ученых, как Френ и Фукс. Основная тема, на которой мы хотим сосредоточиться в нашем исследовании – это идентифицировать людей, которые, как утверждается, были ханами до Алмуша, с помощью существующих ранних источников, поздних произведений, легенд и генеалогических экспериментов, поставить под сомнение их исторические реалии и получить более четкое представление о деталях булгарского административного уровня.

Ключевые слова: Волжские булгары, Ислам, Список ханов, Айдар, Туки.